

KÉP EGY KUTATÁSRÓL. AZ ÁLLAM–EGYHÁZ-VISZONY MINT AZ ÁLLAMI SZUVERENITÁSIGÉNY ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK TEREPE: A SZEKULARIZMUS ÉS A NEMZETÉPÍTÉS KIHÍVÁSAI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1780–1990

FEJÉRDY ANDRÁS

Intézetünk 2022-ben elnyert, „Negotiating Sovereignty: Challenges of Secularism and Nation Building in Central Eastern Europe since 1780” című, az Európai Kutatási Tanács (ERC) által támogatott Consolidator Grant projektje új megközelítésből vizsgálja a szekularizáció és nemzetépítés folyamatának és a modern állam szuverenitásigényének érvényesítésére tett lépések összefüggéseit. Ennek érdekében kutatócsoportunk a transznacionális intézmények és a szuverenitás igényével fellépő modern állam, valamint a kettő metszéspontjában álló szereplők közötti konfliktusos viszony (elő)történetét vizsgálja az állam és a világ egyik legősibb transznacionális intézménye, a katolikus egyház közötti viszony alakulásán keresztül. A vizsgálat fókuszában a világi hatalom részéről a katolikus egyház (fő)pásztoraitól a Habsburg Monarchiában és utódállamaiban az 1780 és 1990 között két évszázadban megkövetelt hűségeskü jelensége áll.

A KUTATÁS KIINDULÓ HIPOTÉZISE

Az állami és az egyházi szereplők közötti konfliktusokat és egyeztetési folyamatokat elsősorban a katolikus egyház (fő)pásztoraitól megkövetelt hűségeskük történetén keresztül vizsgáló projektünk kiinduló hipotézise, hogy valamennyi modern politikai rendszer egyházpolitikai modelljének háttérében az állami szuverenitás biztosításának célja állt. A modern államiság eminens attribútumaként felfogott szuverenitást ugyanis valamennyi egymást követő politikai rendszer alapvető fontosságúnak tekintette. Így ideológiai irányultságtól függetlenül valamennyi rendszer számára kulcskérdés volt, miképpen illeszthető be a transznacionális katolikus egyház helyi

szervezete a modern állam keretei közé. Következésképpen a transznacionális intézmények és a szuverenitás igényével fellépő modern állam, valamint a kettő metszéspontjában álló szereplők közötti konfliktusos viszony működési mechanizmusainak modellezésére kifejezetten alkalmas terep az állam és világ egyik legősibb transznacionális intézménye – a katolikus egyház – közötti viszony alakulásának vizsgálata.

A TÉMA LEHATÁROLÁSA

Az időben, térben és az ütközési vagy érintkezési pontok körét tekintve igen szer-teágazó és összetett állam–egyház viszonyrendszer átfogó, empirikus vizsgálata csaknem lehetetlen kihívás. Mindenekelőtt szükség van tehát egy olyan történeti „laboratórium” azonosítására, ahol a szuverén modern állam és a transznacionális katolikus egyház kapcsolatát úgy lehet modellezni, hogy az eredményekből általános érvényű következtetéseket lehessen levonni. Ennek a kritériumnak maximálisan megfelel a katolikus egyház főpásztoraitól megkövetelt állami hűségeskü. Az állam-eskü ugyanis mint a vallás és politika, egyúttal egy transznacionális intézmény és a modern állam metszéspontján elhelyezkedő valóság kitűnően alkalmas laboratórium az egyén és vallás, egyén és állam, illetve állam és egyház; tágabb értelemben pedig az egyén, egy transznacionális és egy lokális hatalom viszonyrendszerének vizsgálatához.

Az állameskü jelenségén keresztül a projekt nem elsősorban szociológiai megközelítéssel elemzi a vallás–vallásosság és társadalom vagy állam kapcsolatát, hanem az „intézményes”, transznacionális katolicizmus és az állam viszonyára összpontosít. A transznacionális egyház centrumának – a Szentszéknek – és az államhatalomnak viszonyát ráadásul nem kizárólag közvetlenül vizsgálja, hanem a két „intézmény” ütközőpontján elhelyezkedő kettős (sőt – ahol nemzet és állam nem esett egybe – hármas) lojalitás feszültségében élő középszintű történelmi szereplők – a helyi hierarchia – szempontjainak, törekvéseinek figyelembe vételével, azaz alulnézetből.

Az egyházi hűségeskü jelisége mint vizsgálati fókusz egyúttal a térbeli és időbeli keretek kijelölését is meghatározza. Nemigen van a világnak még egy olyan régiója, mint Kelet-Közép-Európa, ahol a politikai eskü Ernst Friesenhahn által 1928-ben definiált típusának XVIII. század végi megszületésétől kezdve két évszázadon keresztül töretlenül jelen van a katolikus hierarchiától megkövetelt eskü gyakorlata. A Habsburg-Monarchia, valamint utódállamai eskü-gyakorlatának vizsgálata ráadásul azzal az előnnyel jár, hogy az egyetlen birodalomból induló közös gyakorlat nemzet(állam)ok szerinti differenciálódásának, ugyanakkor a jogi-, politikai-, mentális mintázatok továbbélésének összetett valóságát is megragadhatóvá teszi. A közös mintázatok és nemzeti sajátosságok továbbélésének együttes vizsgálatára a térség

azért is különösen alkalmas, mert 1945 után a szovjet blokkban valamennyi ország állam–egyház viszonyát ismét közös keretek határozták meg.

A kutatás következképpen földrajzilag a Habsburg-Monarchia kelet-közép-európai területeire fókuszál, amelyek 1918 után Ausztriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában éltek tovább. Nem vizsgálja tehát a XIX. század második feléig a birodalom részét képező észak-itáliai területeket. Az új nemzetállamok közül Lengyelország esetében – és kisebb súllyal Románia és Jugoszlávia esetében – mindazonáltal figyelembe veszi az állam-
eskü gyakorlatának Habsburg-Monarchián kívüli (porosz és cári orosz, illetve román és szerb) előzményeit is. Kronológiai szempontból a projekt az 1780 és 1990 közötti bő két évszázadot öleli fel. II. József volt ugyanis az első, aki a térségben bevezette a modern értelemben vett politikai esküt. A nemzetek feletti katolikus egyház helyi ágenseinek is tekintett püspökök lojalitásának biztosítására szolgáló eskü gyakorlatát később a Habsburg-Monarchia felbomlása után létrejött nemzetállamok, majd a kommunista rendszer is megtartotta, ám a világi hatalom oldaláról egyoldalúan megfogalmazott eskümintákat idővel minden rendszer esetében a Szentszék által jóváhagyott, kompromisszumos esküszövegek váltották fel. Az egyházi állameskü gyakorlata a demokratikus átalakulás folyamányaként 1990 után valamennyi országban megszűnt.

KUTATÁSI TERÜLETEK

Annak az alapkérdésnek megválaszolásához, hogy miként függ össze egymással a modern állam szuverenitásigényének biztosítását célzó politika a szekularizáció, szekularizmus és nemzetállamépítés folyamataival, a kutatás négy tematikus csomópont felől közelít.

1. A hűségeskü funkciójának és az érintett történelmi szereplők motivációinak megértéséhez a kutatócsoport a jozefinizmus, a nemzet(állam)építés és a kommunizmus kontextusában megjelenő hűségeskü történetének átfogó elemzését tűzi ki célul, nyomon követve a nemzeti, állami és transznacionális lojalítások közötti változó összefüggéseket.

2. A projekt további célja, hogy feltárja a különböző rendszerek egyházpolitikája közötti kontinuitás és diszkontinuitás mintázatait. A kutatás ezért a szekularizációs tézis kritikai megközelítésével összhangban az állam–egyház viszony régióra jellemző modelljeit kívánja azonosítani, amelyekre nem kizárólag a szétválasztás, hanem olykor a „reszakralizáció”, azaz a vallás közéletbe való „visszatérése” jellemző. A projekt így érvényes eredményekkel fog szolgálni az európai egyház–állam kapcsolatok jelenlegi tipológiáinak jobb megértéséhez, különös tekintettel a Kelet-Közép-Európát Nyugat-Európától megkülönböztető sajátosságokra. A kutatás célja továbbá

az is, hogy szakítson a Szentszék és Kelet-Közép-Európa közötti kapcsolatok olyan megközelítéseivel, amelyek szinte kizárólag az egyes államok és a Vatikán kétoldalú kapcsolataira összpontosítanak. A projekt ehelyett az egyház és az állam közötti belső kapcsolatokra irányítja a figyelmet, és amellet érvel, hogy az ilyen jellegű (belső) viszonyok hosszú távú vizsgálata a Szentszék és a kelet-közép-európai régió közötti kapcsolatok egészen új aspektusait tárja fel. Az állameskü jelensége, különösképpen az eszközvegekben történt változások ellenére fennmaradó állandó gyakorlata miatt ugyanis jól vizsgálhatóvá teszi, hogy az egyes politikai rendszerek hogyan viszonyultak az egyházhoz, és milyen mértékben tartottak igényt az egyházi hierarchia hatalomlegitimációs funkciójára. A (felső)klérus állameskühöz való viszonyulásán keresztül egyúttal a helyi egyházi elit saját szerepét illető felfogásának, valamint a világi hatalomhoz és az egyházi felsőbbséghez fűződő kapcsolatot meghatározó, rendszerváltásokon átívelő mentális mintázatainak alakulása is megragadható.

3. Az államnak tett hűségeskü szövegében és gyakorlatában tapasztalható változásokon keresztül a projekt a nemzeti és a katolikus identitás időben folyamatosan változó, összetett kapcsolatát vizsgálja. Az eskütételre kötelezett középszintű történelmi szereplők különböző esküformákhoz való viszonyulásának (lényegében saját lojalitásukkal kapcsolatos preferenciáinak) szinkron és diakron vizsgálatával megragadhatóvá teszi a katolicizmus nemzetépítésben betöltött szerepének közös és egyedi vonásait, és ezzel összefüggésben a katolikus hierarchia változó funkcióit a Habsburg-Monarchia népei között. A nemzet és a katolicizmus közötti viszony helyi alakulásán keresztül a projekt emellett új megvilágításba helyezi a Szentszéknek a nacionalizmushoz és a „nemzeti katolicizmusokhoz” való viszonyát is.

4. Az állameskü mint elemzési eszköz segítségével a kutatócsoport új megközelítésből vizsgálja a szekularizáció és nemzetépítés folyamatának és a modern állam szuverenitásigényének érvényesítésére tett lépések összefüggéseit. A historiográfiára jellemző nézőpontot megfordítva afelől közelíti meg a kérdést, hogy milyen kihívást jelentett a modern állam szuverenitásigényére a transznacionális katolikus egyház. Amellett érvel, hogy az állami egyházpolitika nem kizárólag vallási dimenzióban, az ideológiai-világnézeti *Kulturkampf* eszközöként vagy a katolikus egyház adott államban játszott szerepének szabályozásaként értelmezhető, hanem a transznacionális katolikus egyházat érintő szekularizációs vagy reszakralizációs egyházpolitika rendszertől függetlenül a modern állami szuverenitás biztosításának jogi eszközöként is felfogható. Ezzel magyarázható, hogy a térség államai egyházpolitikájukban végső soron a francia forradalom szekularizációs modelljét és a jozefinista egyházpolitika mintáit ötvözték. Az állameskü történetének elemzésén keresztül végül az is kimutatható, hogy a szuverenitás biztosítását célzó egyoldalú állami lépések Közép-Kelet-Európában legfeljebb átmenetileg bizonyultak eredményesnek, hosszú távú megoldás eléréséhez minden esetben a transznacionális partnerrel kötött kompromisszum útján sikerült eljutni.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A fenti négy nagyobb vizsgálati terület általános kutatási kérdéseinek megválaszolásához a projekt a Habsburg-Monarchiában és utódállamaiban 1780 és 1990 között született esküket három szempontból vizsgálja.

1. Az esküszövegek tartalmi elemzése: Az egyházi állameskü a politikai eskü kategóriájába tartoznak, azaz olyan promisszív eskü, amelyekkel egy adott hivatal vagy funkció betöltői lojalitást és hűséget fogadnak az államnak, és ígéretet tesznek hivatalukból fakadó köteleseik lelkiismeretes teljesítésére. A néhány sortól 15–20 sorig terjedő hosszúságú esküminták eltérő részletességgel fogalmazzák meg a vállalt kötelezettségeket. Gyakran tartalmazzak ígéretet arra vonatkozóan, hogy az eskütevő mit nem tesz a hatalommal szemben, és arra vonatkozóan, hogy minek a megtételét vállalja. A projektben vizsgált régióban és időintervallumban mintegy 20 ténylegesen használt püspöki eskümintával számolhatunk.

2. Az esküszövegek keletkezése (esküminták és tárgyalások): Az esküszövegek tartalmi elemzése önmagában is sokat elárul az állam és egyház viszonyáról, az állam szuverenitásigényének konkrét területeiről. Az eskü alapjául szolgáló korábbi esküminták feltárása, valamint a szövegek létrejöttét előkészítő folyamatok, háttéranyagok, egyház és állam közötti tárgyalások vizsgálata azonban különösen alkalmas a két fél közötti viszony modellezésére. Ezekből ugyanis megismerhetők többek között az állam céljai és a püspöki eskünek a más típusú hivatali eskükhöz való viszonyulása; a Szentszék által érvényre juttatni kívánt felfogás és a kompromisszumhoz megkövetelt minimális elvárások; illetve a helyi egyház vezetőinek szempontjai és közvetítő szerepe a nemzeti és transznemzeti entitások között.

1.4.3. Az eskü gyakorlata: A projekt szintén fontos célkitűzése az eskü gyakorlatának vizsgálata. Mindenekelőtt azt veszi számba, hogy az adott esküt a klérus mely tagjaitól, és milyen indokkal követelték meg. Míg ugyanis a XIX. század gyakorlata inkább csak a püspököket kötelezte eskütételre, az első világháború után (pl. az új lengyel nemzetállam esetében), illetve a kommunista rendszerek időszakában a főpapok mellett az alsópapságot is esküre kötelezték. Az eskü céljáról, funkciójáról az eskütétel formája és rítusa is sokat elárul. A XIX. századból ismert, uralkodó előtt szűk körben letett püspöki hűségeskü társadalomnak szóló üzenete például egészen más volt, mint az 1950-es években, ünnepélyes keretek között letett, a híradó számára mozgóképen is rögzített eskütételé. Ugyancsak az összetett lojalitási viszonyok megértését segíti annak vizsgálata, hogy milyen körülmények között vállalta az állam, hogy a Szentszék által jóvá nem hagyott esküszöveget használjon. Különösen az olyan esetek érdekesek, amikor az adott püspök személyétől függően a Szentszék által jóváhagyott, vagy jóvá nem hagyott esküformát követelte meg az állam, mint például a jozefinizmus időszakában. A klérus lojalitási mintázatainak feltárását teszi lehetővé az eskü-tagadás eseteinek és az ellenállás következményeinek vizsgálata. A projekt ezért külön figyelmet szentel ezeknek a konfliktusoknak.